

Greta Jasaitienė, Irena Smetonienė

9

(I gimnazijos) klasė

Lietuvių kalba

Vadovėlis

baltos
lankos **Klett**

TURINYS

I skyrius. Kalba kaip socialinis, kultūrinis ir istorinis reiškiny

1. Lietuvių kalba – nacionalinė ir valstybinė	10
2. Kalbos institucijos.....	12
3. Globalizacija ir kalba	13
4. Kalbos ir informacinių technologijų ryšys.....	15

II skyrius. Fonetika ir kirčiavimas

5. Tarties normos.....	18
6. Kirčiavimo taisyklės. Praktiniai patarimai	25
7. Kirčiuotės.....	34
8. Kirčiavimo žodynai ir praktinė elektroninė kirčiuoklė	41
Ko išmokome?	46
Įsivertinimas	52

III skyrius. Morfologija ir rašyba

9. Rašyba. Pagrindinės taisyklės.....	56
10. Morfologija	64
11. Žodžių daryba	98
Ko išmokome?	107
Įsivertinimas	112

IV skyrius. Sintaksė ir skyryba

12. Sintaksiniai žodžių ryšiai ir sakinio dalys	116
13. Vientisinis sakiny	124
14. Sudėtinis sakiny	135
Ko išmokome?	149
Įsivertinimas	155

Literatūros šaltinių sąrašas	158
Iliustracijų šaltinių sąrašas	159

e-lankos.lt/oyhc

II SKYRIUS

FONETIKA IR KIRČIAVIMAS

5. Tarties normos
6. Kirčiavimo taisyklės. Praktiniai patarimai
7. Kirčiuotės
8. Kirčiavimo žodynai ir praktinė elektroninė kirčiuoklė

Ko išmokome?

Įsivertinimas

Šiame skyriuje prisiminsite ir įtvirtinsite pagrindinius tarties reikalavimus, tobulinsite kirčiavimo įgūdžius ne tik lavindami klausą, bet ir naudodamiesi elektronine kirčiuokle bei žodynais.

5. TARTIES NORMOS

Balsiai

Trumpieji balsiai [ǎ] , [ě] , [ĩ] , [õ] , [ũ] užrašomi raidėmis

a , e , i , o , u .

Trumpieji balsiai, tiek kirčiuoti, tiek nekirčiuoti, visada tariami trumpai:

[ǎ] – *mama*, *rasti*, *pakastas*, *kas*

[ě] – *miške*, *nešti*, *nerastas*, *nes*

[ĩ] – *palikimas*, *tikt*i**, *šitas*, *devyn*i**

[ũ] – *butas*, *buteliukas*, *turėklai*, *turi*

Kaip jau žinote, balsis [õ] trumpasis būna tik tarptautiniuose žodžiuose: *telefonas*, *mikroskopas*, *filosofas. Vis dėlto ilgąjį [ō] tariame senuosiuose skoliniuose, tokiuose kaip *doleris*, *fortepijonas*, *majoras*, *milijonas*, *sekretorius*.*

5.1. Nurašydami sakinius įrašykite praleistas raides ir lankeliu pažymėkite trumpuosius balsius žyminčias raides. Taisyklingai perskaitykite sakinius.

1. Mano tautos likimas yra ir mano likimas. 2. Spyna garsiai bra_štelėjo, bet niekas ne_ėjo, tačiau mažasis broliukas viltingai atlėkė prie laukų durų. 3. Ši_nakt stebėsime kruvin_ą pilnatimi pramintą _patingą kosminį reiškinį. 4. Kas kitas supras tavo skausmą, j_i ne pats artimiausias žmogus. 5. Mokslininkai galingais teleskopais tyrinėja tolimiausių planetų m_nulius. 6. Nuolatinis ledo paviršiaus atitirpimas ir užš_limas pamažu sukur_mistinius raštus.

Ilgieji balsiai [ā] , [ē] , [ė] , [ī] , [ō] , [ū] užrašomi raidėmis

a , q , e , ė , é , y , ĭ , o , ū , ų .

Jie tariami maždaug dvigubai ilgiau negu trumpieji balsiai.

Dalis ilgųjų balsių užrašomi keliomis raidėmis:

[ā] – a ir q

[ē] – e ir ė

[ī] – y ir ĭ

[ū] – ū ir ų

Nosinė raidė žymi ilgąjį balsį ir nesvarbu, ar tariant žodį jis pabrėžiamas, ar ne (*qžuolas – qžuolai, tęsti – tęsinys*), yra žodžio pradžioje, viduryje ar gale (*žqsis – išsigqsti – vaikq, lęsis – iškęsti – braškę*).

Balsiai [ė] ir [o] lietuviškuose žodžiuose visada ilgieji:

gėlė, saulė, upė, vėgėlė

rodō, matō, pora, geltonas

5.2. Nurašydami sakinius įrašykite praleistas raides ir brūkšneliu pažymėkite ilguosius balsius žyminčias raides. Taisyklingai perskaitykite sakinius.

1. T__rimų duomenys rodo artėj__nčią naują magnetinę audr__ . 2. Žvaigždėtą sausio naktį ryšk__ matyti ketvertas žinomų žvaigžd__nų. 3. T__kstančiai migruojančių pauk__čių supl__do į Žuvintą. 4. Pranc__zų kalbos žodžių yra ir mūsų kalboje. 5. Visų pamėgto filmo t__sinys dar tik kuriamas. 6. Naktį jau š__la, balos užsitraukia ledų, žolė pab__la.

Atkreipkite dėmesį, kad čia kalbame apie tokius ilguosius balsius, kurie sudaro kirčiuoto skiemens pagrindą, o ne apie dvibalsius ir mišriuosius dvigarsius!

5.3. Taisyklingai perskaitykite žodžių poras.

Sako – sakaĩ, rytas – ritmas, sėnas – senĩ, tūno – tunas, šąla – šaltĩ, tęžta – težti, siųsti – siuntė, kėlias – kelti, tỳrė – tirti.

[ie] ir [uo] vadinami sutaptiniais dvibalsiais, nes tariant abu balsiai susilieja ir ištariami kaip ilgieji balsiai, tačiau nevirsta nei *e*, nei *ė*, nei *o*:

vienas, pienas, siekia, suolas, puodas, nuolat

5.4. Nurašydami sakinius įrašykite praleistas raides, pabraukite *ie* ir *uo*. Taisyklingai perskaitykite sakinius.

1. V__nuolika patiktukų per valandą – sakyč__, kad visai gera pradžia. 2. Senolių išminties Lietuvojė toli __škoti nereikia – ji slepiasi mūsų tautosakoj__. 3. Lietus pilkais ruožais išraižė dang__. 4. Vienišas luotas supasi ežero bang__se. 5. Debes__tumas padidėjo, saulės šviesa tarsi prig__so, o debesis tarsi ranka pasiekti __manoma būt__. 6. Riedlentė prie suolo rodo, kad leva čia ka__kur netoliese.

5.5. Taisyklingai perskaitykite žodžių poras.

Seną – sieną, rėkti – riekti, odą – uodą, senelė – sienelė, rėkimas – riekimas, kopimas – kuopimas, sekti – siekti, ola – uola, koja – kuoja, lesti – liesti, venos – vienos.

5.6. Perskaitykite tekstus taisyklingai išvardami balsius ir sutapinius dvibalsius.

Vakaras buvo ūkanotas. Po ilgos dienos Julius lėtai ėjo senamiesčio gatvelėmis. Virš galvos tyliai ošė vėjas, šiurendamas paskutinius lapus, dar kabančius ant šakų. Gatvės žibintai metė ilgą, šiek tiek šiurpoką šviesos juostą ant šlapios grindinio dangos.

Tolumoje užė troleibusas, lėtai sustodamas ties perėja. Už lango mergina laikė knygą, jos veidas buvo vos matomas pro rasotą stiklą. Julius stabtelėjo. „Ką ji skaito?“ – akimirką susimąstė, bet tada jo mintis pertraukė triukšmas: netoliese dviratininkas vos neatsitrenkė į praeivį.

– Ei! Žiūrėk, kur važiuoji! – suriko vyras, traukdamasis į šoną.

Julius šyptelėjo. Miestas vėl gyveno savo ritmu. Julius pajuto, kaip vėjas švelniai kutena veidą, kaip nuo upės sklindanti vėsa maloniai gaivina. Tai buvo vienas iš tų vakarų, kai niekur nereikia skubėti, kai gali tiesiog stovėti ir žiūrėti, kaip aplink tave keičiasi pasaulis.

Tekstas sukurtas pasitelkiant dirbtinį intelektą („ChatGPT“)

Kalnai keltuoti, pakalnės nuplikę!
Kas jūsų grožei senobinei tiki?
Kur toj puikybė jūsų pasidėjo?
Kur ramus jūsų užimas nuo vėjo,
Kai balto miško lapeliai šlamėjo
Ir senos pušys siūravo, braškėjo?
Kur jūsų paukščiai, paukšteliai, paukštytės,
Katrų čilbančių teip ramu klausytis?
Kur jūsų žvėrys, gyvuliai, žvėreliai?
Kur žvėrių olos, laužai ir urveliai?
Visa prapuolę; tik ant lauko pliko
Kelios pušelės apykraivės liko!..

Antanas Baranauskas

Priebalsiai

Priebalsiai skirstomi į **skardžiuosius** ir **dusliuosius**.

Skardieji priebalsiai:

[b], [d], [g], [z], [ž], [h], [dz], [dž]

Duslieji priebalsiai:

[p], [t], [k], [s], [š], [ch], [c], [č], [f]

Priebalsiai, turintys ir balsių, ir priebalsių ypatybių, vadinami **pūsbalais**:

[v], [j], [l], [m], [n], [r]

Duslieji priebalsiai prieš skardžiuosius tariant **suskardėja**:

apdraudė – [abdraudė] ([p] virsta [b])

atgal – [adgal] ([t] virsta [d])

kasdavo – [kazdavo] ([s] virsta [z])

išgyventi – [ižgyventi] ([š] virsta [ž])

Skardieji prieš dusliuosius **suduslėja**:

rūgpienis – [rūkpienis] ([g] virsta [k])

pėdsakas – [pėtsakas] ([d] virsta [t])

grįžti – [grįšti] ([ž] virsta [š])

Susidūrus priebalsiams [s], [š], [z], [ž] tariamas tik antras priebalsis:

užsienis – [usienis]

užšoko – [ušoko]

pusšimtis – [pušimtis]

5.7. Taisyklingai perskaitykite asimiliacijos paveiktus priebalsius. Pasakykite, koks fonetinis reiškinyss vyksta, ir paaiškinkite, kodėl.

1. Šunys nubėgo žvėrių paliktais pėdsakais. 2. Apgenėti medžiai gūžėsi nuo šlapdribos ir gūsingo vėjo. 3. Užkeiktieji vienuoliai jau ne išdidūs, o išsigandę blaškėsi po kalnus baugščiai žvilgčiodami atgal. 4. Juodkalnijos peizažai greitai dingsta iš akiračio, mus svetingai pasitinka Albānija. 5. Kęsdamas skausmą karys turėjo šliaužti per atvirą lauką. 6. Liepžiedžių arbata su medumi sušildo ir mažina temperatūrą, dingsta peršalimo simptomai.

Lietuvių kalbos žodžiuose nėra vadinamųjų dvigubų priebalsių, tačiau priešdėlio ir šaknies, dviejų kamienų sandūroje, kalbos sraute gali susidurti du vienodi priebalsiai. Tokiu atveju tariamas tik vienas³:

iššovė – [išovė]
švarraštis – [švaraštis]
pusseserė – [puseserė]
aplinkkelis – [aplinkelis]
kas sakė – [kasakė]

5.8. Taisyklingai perskaitykite pavienius žodžius ir žodžių junginius.

Tarpplanetinis, išsokti, išsauti, perrašyti, užžėlė, kelissyk, per radiją, per rugius, taip pat, tam medžiui, dar reikia.

Kietieji ir minkštieji priebalsiai

Priebalsiai tariai **kietai**, jeigu eina prieš užpakalinės eilės balsius [a], [o], [u].

Ši taisyklė veikia ir lietuviškuose žodžiuose (*kalba, balnas, vilkas*), ir skoliniuose (*kultūra, paltas, filmas, amnestija*).

Tariant lietuviškus žodžius sunkumų nesama, daugiausia jų kyla dėl priebalsio [l] skoliniuose, nes yra žodžių, atėjusių iš kalbų, kuriose šioje pozicijoje [l] yra minkštas. Lietuvių kalboje šiuo atveju išimčių nedaroma, pagal lietuviškus žodžius tariai ir bendriniai, ir tikriniai skolinti žodžiai – kietai tariai ir *asfaltas*, ir *Donalda*, ir *Málta*.

Minkštai tariai tie priebalsiai, kurie eina prieš priešakinės eilės balsius [e], [ė], [i].

Priebalsiai minkštai tariai ir lietuviškuose žodžiuose (*smulkmena, staltiesė*), ir skoliniuose (*algebra, Alfredas, Malderis*).

Minkštinamas arba kietinamas ne vienas priebalsis, o visi iki balsio, einančio prieš priebalsių grupę:

smulkmena, amnestija, skulptūra, alternatyva

Priebalsiai gali būti minkštieji ir prieš užpakalinės eilės balsius, bet tokiu atveju reikia minkštumo ženklo, kuris rašte žymimas raide *i*:

važiavo, žalius, viešnia, kostiumas

Visada minkštas priebalsis [j], jo neveikia net užpakalinės eilės balsiai:

joja, jazminas, juodas, koja

³ Vertėtų žinoti, kad laisvesniuose stiliuose gali būti tariai abu susiduriantys priebalsiai.

5.9. Minkštieji priebalsiai žymimi apostrofu (pavyzdžiui, *el'n'ias*). Nurašykite pateiktus žodžius ir pažymėkite minkštuosius priebalsius. Pasitikrinkite žodžiu – taisyklingai ištarkite priebalsius ir jų grupes prieš priešakinės eilės balsius.

Algirdas, Báltija, buhalteris, chemija, elgsena, Maldeikis, Nėmunas, smulkmena, staltiesė, Valdemaras.

5.10. Skaitydami žodžius taisyklingai ištarkite priebalsius ir jų grupes prieš užpakalinės eilės balsius.

Albumas, asfaltas, altas, balkonas, filtras, folkloras, paltas, pulsas, Valdas, vilkas, Vilma, vilna, voltas.

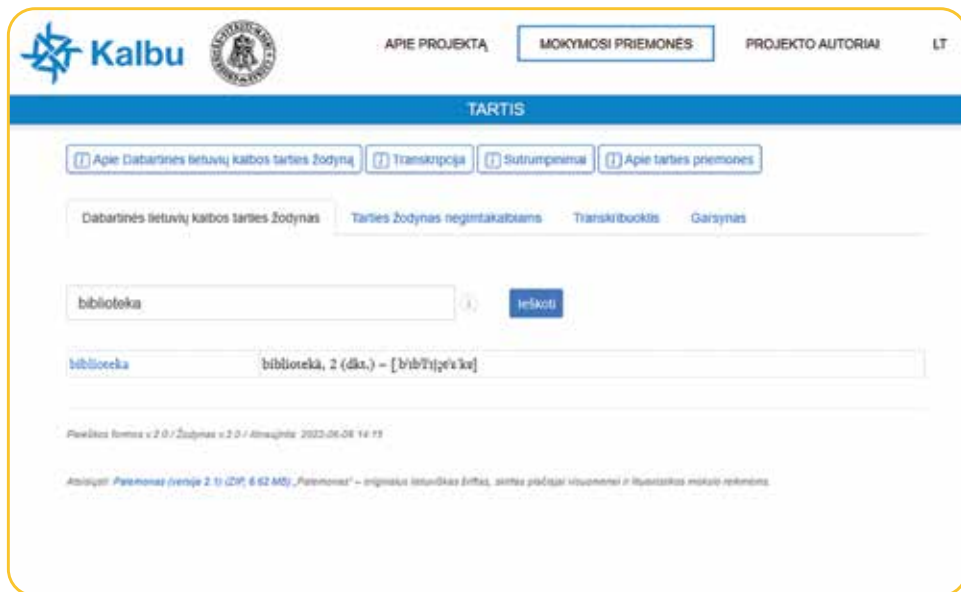
Priebalsis [j]

Tiriamas, bet nerašomas	- žodžiuose, prasidedančiuose ie: <i>ieva</i> – [jjeva], <i>iešmas</i> – [jjiešmas] - žodžio viduryje: <i>paieškoti</i> – [pajieškoti], <i>ilgaiešmis</i> – [ilgajiešmis]
Žodžio gale tariant virsta [i]	<i>rytoj</i> – [rytoi], <i>tuoj</i> – [tuoi], <i>galvoj</i> – [galvoi]
Ir rašomas, ir tariamas	- lietuviškuose vietovardžiuose: <i>Jiesià</i>, <i>Jiėžnas</i> - senesniuose skoliniuose, dažniausiai prieš ilgai tariamą [o]: <i>fortepijonas</i>, <i>Marijonas</i>, <i>milijonas</i>, <i>valerijonas</i>, <i>milijardas</i> - prieš lietuvišką galūnę: <i>radijas</i>, <i>genijus</i>, <i>herojus</i>, <i>studijos</i> - prieš lietuvišką priesagą: <i>herojinis</i>, <i>herojiškas</i>, <i>studijuoti</i> - tarp priebalsės ir balsės: <i>barjeras</i>, <i>premjeras</i>, <i>voljeras</i>, <i>fjordas</i>
Nerašomas, bet tariamas	<i>abiturientas</i> [ab j iturijentas], <i>dialogas</i> [di j alogas], <i>čempionas</i> [č j empijonas], <i>stadionas</i> [sta j dijonas], <i>biologija</i> [bi j ologija], <i>socialinis</i> (pedagogas) [so j cijalinis]
Nei rašomas, nei tariamas	<i>izoliacija</i> , <i>infliacija</i> , <i>ventiliacija</i> , <i>maliarija</i> , <i>jubiliatas</i> , <i>kompiuteris</i>
Tariama dvejopai	[kioskas] ir [kijoskas], [biblioteka] ir [biblijoteka]

Jeigu abejojate, kaip ištarti vieną ar kitą žodį, galite patikrinti skaitmeniniame Vytauto Didžiojo universiteto „Lietuvių kalbos tarties žodyne“.

5.11. Taisyklingai perskaitykite pateiktus žodžius. Tarimą patikrinkite „Lietuvių kalbos tarties žodyne“ ir paaiškinkite remdamiesi taisyklėmis.

Abiturientas, archajiškas, biografija, briliantas, genialus, fortepijonas, infliacija, izoliacija, japonas, kioskas, mediumas, majoras, nacionalinis, olimpiada, kolekcionuoti, rekviam, reliatyvus, radijas, sociologija, stadione, triumfas.

5.12. Nurašydami tekstus įrašykite praleistas raides ir taisyklingai juos perskaitykite. Drauge su bendraklasiais aptarkite dirbtinio intelekto stiprybes ir trūkumus.

Dirbtinis intelektas jau įsiskverb__s į visas m__sų gyvenimo sritis, nuo sveikatos prieži__ros iki švietimo ar net nac__onalinės pol__tikos procesų valdymo, todėl kelia sud__tingų i__ūkių ir etinių dil__mų, reikalaujančių kruopštaus jų poveikio įvertinimo. Tai tampa __pač svarbu siekiant ne tik skatinti technologinį progr__są, bet ir užtikrinti, kad jis būt__ naudingas visuomenei, atitikt__ etinius standartus ir būt__ kuriamas, __galinamas ir naudojamas atsakingai. <...>

Didėjantis mokslo ir technikos pažangos tempas daro didelį poveikį visuose soc__alinio ir ekonominio gyvenimo sektoriuose <...>.

Naujienu portalas lrt.lt

Dirbtinio intelekto (DI) pritaikymo galimybės medicinoje pastaraisiais metais eksponentiškai auga – nuo asistavimo sveikatos priežiūros specialistui iki tikslesnės ligų diagnozės. Anot Lietuvos sveikatos mokslų universiteto (LSMU) tyrėjo, gydytojo kardologo, DI geba įvertinti didelį kiekį duomenų ir taip padeda diagnozuoti ligas ar efektyviau vertinti prognozes pacientams.

Šios nuolat besivystančios technologijos tampa lyg asistentu gydytojo darbe, ypač atliekant sudėtingas diagnostines procedūras. Pavydžiui, sertifikuoti DI įrankiai gali būti naudojami antrajai medicininiuomonei gauti, o tai gali ženkliai sumažinti klaidų riziką.

Pagal Ismu.lt

6. KIRČIAVIMO TAISYKLĖS. PRAKTINIAI PATARIMAI

Vieno kurio skiemens išryškinimas, stipresnis ištarimas vadinamas **kirčiu**. Nuo kirčiuoto skiemens gali priklausyti žodžio reikšmė:

Maža mergaitė. Man tiek laiko mažą.

Tyli muzika. Ji tyli ir rašo.

Dažnai tik kirčio vieta leidžia atskirti žodžio formą:

Rasa (V.) klauso muzikos. Rasa (Š.), laikas namo.

Tu neši (es. 1., vns., 2 asm.) raktą, aš bėgu į valgyklą.

Kada neši (būs. 1., vns., 2 asm.) knygą į biblioteką?

6.1. Nurašykite sakinius ir pabraukite kirčiuotus skiemenis.

1. Atostogos bus lapkričio pradžioje. 2. Dėl sukimosi Žemės rutulys yra truputį suplotas. 3. Patyrę mitybos specialistai dalijasi patarimais, kokių mitybos įpročių turėtume vengti. 4. Dekoratyviniai augalai – tikra sodo puošmena. 5. Chemija – mokslas, tiriantis medžiagų sudėtį, savybes ir kitimus.